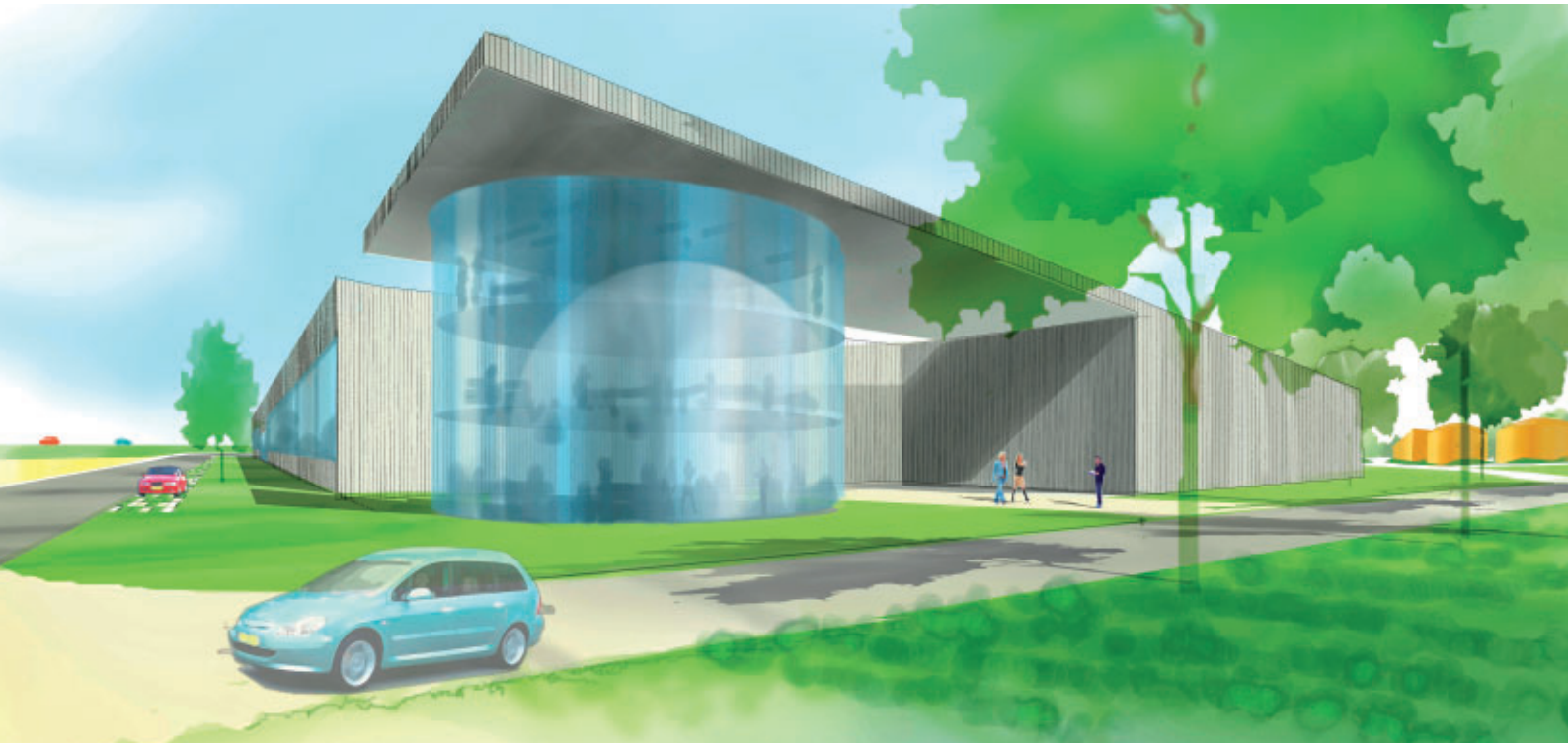
Kwartaalblad van Systeeminnovatieprogramma's. Winter 2008, nummer 16
De Systeeminnovatieprogramma's worden gefinancierd door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

syscope

▸ Regio Innovatie Tour ▸ Grootschalig particulier natuurbeheer ▸ Energiebesparing ▸ De Maashorst ▸ Weerstand tegen schaalvergroting gaat diep ▸ Leerlingen opleiden

Thema: samenwerken in de regio

WAGENINGEN UR
For quality of life

Colofon

SYSCOPE is een kwartaalblad van het cluster van plantaardige en dierlijke systeeminnovatie-programma's, het programma ondernemer-schap en het Kennisbasisthema 'Transitie' van Wageningen UR. Deze programma's worden gefinancierd door het Ministerie van Land-bouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

U kunt zich abonneren op dit gratis magazine door het sturen van een e-mail naar h.vankeulen@wur.nl

Het overnemen van artikelen en foto's is alleen geoorloofd met voorafgaande schriftelijke toestemming van de bladmanager.

REDACTIEADRES
Communications Services, Wageningen UR
Postbus 409, 6700 AK Wageningen

BLADMANAGER
Herman van Keulen
t 0317 478352
e h.vankeulen@wur.nl

REDACTIERAAD
Olaf Hietbrink, Ben Meijer, Krijn Poppe, Wouter Verkerke, Andries Visser, José Vogelezang, Maarten Vrolijk, Frank Wijnands

TEKSTEN
Ria Dubbeldam (Grafisch Atelier Wageningen)
Leonore Noorduyn (De Schrijfster)

FOTOGRAFIE
Hans Dijkstra en Wim van Hof (bvBeeld)
Tineke van den Berg, CAH Dronten,
Praedium, De Olmenhorst,
Elmer Spaargaren, Wageningen UR

HUISSTIJL WAGENINGEN UR
Vormgeversassociatie Hoog Keppel

ONTWERP EN VORMGEVING
Jelle de Gruyter (Grafisch Atelier Wageningen)

DRUK
Moderndruk b.v., Bennekom

Samenwerken in de regio

Agrarisch ondernemers die op zoek zijn naar nieuwe kansen voor hun bedrijf ontdekken steeds meer de kracht van de regio. Samen pakken ze nieuwe economische activiteiten op zoals natuurbeheer, recreatie of andere publieksfuncties. Een mooi voorbeeld is het beheer van het natuurgebied Reiderwolde aan de rand van de Blauwe Stad in Groningen. In de Maashorst leidt de samenwerking zelfs tot een initiatief voor gebieds-"branding". Dat er veel te leren valt in de regio bleek ook uit de tweedaagse Regionale Innovatie Tour, die beleidsmakers van provincies en onderzoekers van Wageningen UR langs een groot aantal regio-experimenten voerde. Het samen beleven en bespreken van deze initiatieven leverde veel nieuwe ideeën op voor de provinciale beleidsagenda's. Bij het stimuleren van innovatie in de regio kunnen overheden verschillende rollen vervullen: als aanjager, als belanghebbende stakeholder of als ondersteuner door het beschikbaar stellen van financiële middelen. Ook voor het onderwijs blijkt de regio van belang voor het vormgeven van het "nieuwe leren" in het onderwijs. In de pilot "Bedrijf als schakelplaats" runnen ondernemers als neventak een onderwijs-leerbedrijf in samenspel met onderwijs en onderzoek.

In dit nummer

Regio Innovatie Tour zet aan tot denken **3**
Zet provinciale ambtenaren, bestuurders en onderzoekers twee dagen lang bij elkaar in een bus, bezoek innovatieve projecten en er ontstaan direct nieuwe verbindingen.

Als eerste met grootschalig particulier natuurbeheer **6**
Nog niet eerder is het op zo'n grote schaal vertoond: een groep boeren gaat 250 hectare landbouwgrond omzetten in natuur.

'Door zo'n netwerk ben je echt met energiebesparing bezig' **8**
Noord-Limburgse glastuinders delen ervaringen met elkaar over telen in nieuwe energiesystemen.

De Maashorst als merk **10**
Het project "branding De Maashorst" moet het gebied tussen Oss en Uden een stuk interessanter maken. Voor de ondernmers in het gebied een kans voor verbreding.

'Weerstand tegen schaalvergroting gaat veel dieper dan ik dacht' **12**
Sommige ontwikkelingen in de regio roepen spanningen op. Hoogleraar John Grin reflecteert op de maatschappelijke discussie over megabedrijven.

Samenwerking Wageningen UR met: Louis Bolk Instituut **15**

'De reconstructie leidt niet tot echte veranderingen' **16**
De reconstructie moet een kwaliteitsimpuls geven aan gebieden met een hoge concentratie aan intensieve veehouderij. Komt dit wel uit de verf?

Agrarisch ondernemers leiden leerlingen op **18**
Een groep ondernemers krijgt een intensieve training om vervolgens leerlingen de kneepjes van het ondernemerschap bij te brengen.

'We hebben allen de opdracht om ondernemerschap te bevorderen' **20**
Aanwezigen bij Ondernemerschapsdag zijn het erover eens dat agrarisch ondernemerschap verder ontwikkeld moet worden.

Samenwerking Wageningen UR met: Agenda Westelijke Veenweiden **23**

Composteren van gewasresten **24**
Aardbeitelers rondom Zundert raken door een ingezet vernieuwingsproces goed en goedkoop van hun zieke gewasresten af. Tegelijk profiteren ook boomkwekers, veehouders en gemeenten uit de regio.

Innovatiekort **26**

Regio Innovatie Tour zet aan tot denken

Zet provinciale ambtenaren, bestuurders en onderzoekers twee dagen lang bij elkaar in een bus, bezoek onderweg innovatieve projecten en er ontstaan allerlei nieuwe verbindingen en “energie”. De deelnemers leren van de projecten wat ze wel en juist niet moeten doen als ze in hun eigen werk innovaties willen bevorderen. En passant merken ze dat Wageningen UR veel meer doet dan ze altijd dachten.

Een diepe zucht gaat door de bus heen. Het is 8 november. De ambtenaren van diverse provincies en LNV, bestuursleden van LTO en NAJK en onderzoekers van Wageningen UR dachten dat ze rustig konden zitten en keuvelen met hun buurman of -vrouw. Maar nee. Ook de tweede dag van de Regio Innovatie Tour (RIT) is de deelnemers geen rust gegund. Ze zijn meegegaan om te horen van en leren over innovatieve projecten die Wageningen UR in de regio initieert en begeleidt. En leren is nu eenmaal niet alleen passief kennis opnemen. Het is ook reflecteren op wat er verteld wordt. En met elkaar discussiëren over wat er niet goed gaat bij een project en hoe dat beter kan gaan. Om half negen ’s morgens vertrekt het gezelschap in een comfortabele bus naar het volgende project. De bus is erop uitgerust. Achterin is een

De eerste RIT-dag: bij Joep Raemakers van de Greenportkas

Hertenfarm Edel Brabant, Henk en Sjan van den Elzen in Zeeland

vergaderhoek voor zo'n acht mensen. Daarnaast zijn er nog diverse zitjes voor vier personen.

>> Kennis maken met projecten

Ieder heeft zijn eigen overwegingen om mee te gaan. Wijnie van Eck van LTO Nederland maakt graag kennis met verschillende projecten en initiatieven. Maar ze wil meer: 'De vraag is hoe je anderen in beweging krijgt, hoe anderen kunnen leren van deze projecten zonder dat ze zelf weer tegen allerlei obstakels aanlopen.' Hanna van Vonderen, werkzaam bij de provincie Overijssel, merkt in de dagelijkse praktijk hoe moeilijk het is om het 'echte innovatieve denken, zowel bij primaire ondernemers als bij toeleveranciers en verwerkende industrie te bevorderen.' Extra handicap is dat de provincie voor de primaire sector andere afdelingen en ook andere subsidiepotjes heeft dan voor de rest van de keten. Bij provincie Drenthe is net een reorganisatie aan de gang om dat te verhelpen, reageert beleidsmedewerker Kees de Jong van provincie Drenthe. Er komt één loket voor alle subsidiefondsen. Al blijft het probleem dat bijvoorbeeld Economische Zaken niet mee wil betalen aan de primaire sector. In ieder geval hoopt De Jong tijdens de innovatietour te leren van ervaringen en die ervaringen uit te wisselen met collega's uit andere provincies.

>> Een stap verder

Het is de rode draad van de hele tocht: hoe initieer je innovatieve projecten en hoe kun je ervoor zorgen dat innovaties die stokken een stap verder komen? Zoals met de Comfort Class-stal in Raalte, het eerste bezoek van die dag. Iedereen kijkt nieuwsgierig in de skybox van achter de glazen wanden naar de varkens in de diepte. Maar de innovaties van dit project zijn niet af te lezen aan de varkens, vertelt projectleider Karel de Greef van Wageningen UR. Behalve dat de stal "goedkoop" is gebouwd is met tentdoek. Veel belangrijker voor de sector als geheel is dat LTO en Dierenbescherming gezamenlijk optrekken om een stalconcept neer te zetten dat uitgaat van de behoeften van het varken. De Greef: 'Het idee van LNV en Wageningen UR was

De rol van de overheid

Het komt een aantal malen bij verschillende projecten terug: de rol van de overheid als financier die zich niet te snel moet terugtrekken. Zo heeft Netwerken in de Veehouderij (NidV), met hulp van geld van LNV, bewezen dat netwerken van veehouders met een begeleider heel veel kunnen bereiken. Daarbij is zowel belangrijk dat de veehouders energie voor het onderwerp hebben, maar ook dat een begeleider spiegelt, reflecteert en stimuleert. LNV is zo tevreden dat het idee is voortgezet in een subsidieregeling. Enig nadeel daarvan, schetst Maarten Vrolijk, programmaleider van NidV, is dat er niet meer altijd een begeleider bij de groep zit.

Hans Caubo van de provincie Limburg reageert verbaasd dat het programma nu al stopt. Hij vindt het zonde. Later op de dag, als het op het bedrijf van melkveehouder Wim Rankenberg over de Melkvee Academie gaat, licht Caubo zijn standpunt nog eens toe. In de Melkvee Academie komen melkveehouders bij elkaar als ze geïnteresseerd zijn in een bepaald onderwerp, vaak gerelateerd aan actuele bedrijfsmatige aspecten. De vraag die vandaag tijdens de Regio InnovatieTour naar boven komt, is hoe je maatschappelijk relevante onderwerpen op de agenda zet. Dat soort vragen komt niet van melkveehouders zelf. Daar ligt juist de verantwoordelijkheid van de overheid. Caubo is heel helder: 'Als je als overheid de financiën er snel uit trekt, dan stopt het. Je moet heel geleidelijk andere partijen laten meebetalen aan nieuwe kennisinfrastructuur, zoals netwerkprogramma's en initiatieven zoals de Melkvee Academie. Je moet wél toe naar een zelf functionerend netwerk, maar daar moet je tien tot vijftien jaar voor uittrekken. En steeds meer partijen uit het bedrijfsleven erbij trekken. Dat is een kwestie van tijd.'

De tweede dag: de Comfort Class-stal

Zicht vanuit de skybox op de Comfort Class-stal

om een concept te lanceren voor een stal over dertig jaar. Daar slaagden de onderzoekers zo goed in dat de toenmalige voorzitter varkenshouderij van LTO de ideeën gelijk in een proefstal gerealiseerd wilde zien.' Nu kan iedere varkenshouder de stal bekijken. Velen hebben dat ook gedaan, en zien ook de relevantie van het concept, aldus De Greef.
Vijf varkenshouders staan op het punt te investeren in een stal die ook voldoet aan de basisbehoeften van het varken, een zesde experimenteert al anderhalf jaar. Maar tegenover de extra investeringen staan geen extra opbrengsten. De rest van de sector wacht dan ook af. Overigens net als grote ketenpartijen.

>> Andere partijen nodig

De vraag die in de groep rond blijft zingen is: wie gaat nu aan het project trekken om het verder te krijgen? De Greef: 'Dit project is een voorbeeld van een topdown-benadering van bestuurders. We hebben met moeite vijf, zes ondernemers gevonden. Ik merk nu dat naast de samenwerking tussen Dierenbescherming en LTO ook andere partijen nodig zijn. Anders dreigt het geheel z'n energie te gaan verliezen. De partijen die we hier missen zijn de handel, verwerking en retail.' Ligt daar dan niet een rol voor Wageningen, is de vraag. 'Nee', zegt De Greef resoluut. 'Elke keer als wij iets doen, zakt de rest in. Het eigenaarschap moet echt niet bij onderzoekers zijn. Als een retailer wakker wordt, kan hij hiermee een speciaal marktsegment veroveren. Het creëren van marktkansen zie ik als de wezenlijke verbetering voor dit project. Maar daar hebben wij geen rol in, hooguit om speldenprikken uit te delen. Morgen komt in de vergadering van de stuurgroep van Comfort Class de investeringssubsidie van LNV aan de orde. Het ministerie wil zo'n 100 tot 120 miljoen euro bijdragen aan initiatieven die een duurzamere veehouderij bevorderen. Bijvoorbeeld door een tussensegment te creëren. Ik vraag dan hoe ze dat geld denken in te zetten zodat ze er over tien jaar ook nog blij mee zijn.'
De deelnemers concluderen aan het einde van de discussie dat het initiatief zeer innovatief is, maar dat het échte succes, namelijk grootscheepse overname door de sector, nog vooral vragen oproept.

>> Succesverhaal

Het volgende initiatief, Netwerken in de Veehouderij met als voorbeeld Caring Dairy, is een succesverhaal waar de opschaling al plaatsvindt. Wat begon met 11 veehouders die exclusief melk leveren voor het ijs van Ben & Jerry's, wordt nu opgeschaald naar 550. Aan de hand van elf duurzaamheidscriteria proberen de veehouders hun bedrijf te verbeteren. Het gaat over de kracht van ondernemers met "energie". Hoe zij in netwerken heel veel kunnen bereiken als ze maar drive hebben en als ze begeleiding krijgen van iemand die ze bij de les houdt en een spiegel voorhoudt. Ook is communicatie "vanaf dag 1" enorm belangrijk geweest. Zodat anderen weten wat er speelt en spontaan een bijdrage kunnen leveren. Maar ook om de veehouders een hart onder de riem te steken. 'De media vonden Caring Dairy een interessant project en het kreeg steeds meer aandacht. Dat motiveerde mij om door te gaan', vertelt Rudi Hooch Antink, een van de deelnemende melkveehouders.
De deelnemers aan de excursie vragen zich af of de veehouders verplicht zijn hun bedrijf tot een bepaalde norm te verbeteren. 'Is er een lat waar ze minimaal boven moeten komen?' Dat blijkt Caring Dairy niet te hebben. Wel een jaarlijkse monitoring met daaraan gekoppeld een verbeteringsplan, dat de veehouder met de begeleider opstelt. Tot nu toe werkt dat voldoende om de deelnemers te prikkelen duurzamer te worden, samen met de druk die een groep op elkaar uitoefent.
Varkensonderzoeker De Greef vindt het een openbaring. 'Kennelijk kan je verbeteren op intenties, op basis van vertrouwen. Dat neem ik mee naar Comfort Class.' Maarten Rooijakkers, varkenshouder en bestuurder bij de ZLTO heeft al een idee: 'Kun je dan niet iets doen met Caring Meat?' De term sprankelt door de ruimte en raakt een snaar.

Aan het eind van de dag komt Rooijkakkers terug op Caring Meat. 'Ik wist niet dat Wageningen zoveel concreets deed in de regio. De aanpak van wat ik vandaag heb gezien is te kopiëren. Morgen ga ik mijn collega's op de hoogte brengen van deze twee dagen en ga ik proberen netwerken te activeren: we kunnen aan de slag. En wie weet ook met Caring Meat.'

Meer informatie: José Vogelezang, ***t*** *0317 478361,* ***e*** *jose.vogelezang@wur.nl*

Als eerste met grootschalig particulier natuurbeheer

Over elke zin in het contract is onderhandeld. Een paar maanden lang. Het is dan ook compleet nieuw dat een groep boeren 250 hectare landbouwgrond om gaat zetten in natuur. Nog niet eerder is dat op zo'n grote schaal vertoond. In november 2007 wonnen de boeren dan ook de publieksprijs van het Nationaal Groenfonds Natuurprijs.

De sporen van de oogstmachines staan diep in de natte grond. Het is najaar 2007. Het land aan de rand van de Blauwe Stad in Groningen is kaal, op wat onkruid na. Voor de laatste keer zijn hier landbouwgewassen geteeld. Vanaf 2008 wordt het nieuwe natuur: natuurgebied Reiderwolde. Tot zover niets nieuws. In heel Nederland zetten natuurbeschermingsorganisaties landbouwgrond om in natuur. Maar bij dit gebied is geen grote natuurorganisatie betrokken. Hier zijn het boeren die de grond hebben verworven en die zich gaan inspannen om natuur te maken. Dat boeren aan particulier natuurbeheer doen is ook niet nieuw, maar wél de schaal waarop ze dit gaan doen: 250 hectare maar liefst. Reiderwolde zal over een aantal jaren bestaan uit 50 hectare bos op de hoger gelegen delen en 100 hectare bloemrijk grasland, en ook moeras, riet, ruigte en water. Zo had Staatsbosbeheer dat na jaren overleg met de provincie afgesproken en zo blijft het ook. Maar nu het "echte" werk gaat beginnen is de natuurbeschermingsorganisatie buiten beeld. De organisatie wilde het gebied graag gaan beheren, heel graag zelfs, en het toevoegen aan de Tjamme, een natuurgebied dat al in handen is van Staatsbosbeheer. Maar de politiek besliste anders onder invloed van de inwoners van Beerta. Zij vonden de Tjamme vooral een verruigde grasvlakte met Schotse Hooglanders, moeilijk toegankelijk voor het publiek. Van Reiderwolde wilden de bewoners zelf ook profiteren. Ze dachten dat de boeren, verenigd in de Agrarische Natuurvereniging Oost Groningen (ANOG), beter zouden luisteren naar hun wensen.

>> Natuurdoelen tussen de oren

Het leek de boeren wel wat. Ze waren al gewend aan agrarisch natuurbeheer. De 280 leden van ANOG doen bijvoorbeeld massaal aan weidevogel- en akkerrandenbeheer. 'Zo'n groot gebied biedt kansen voor boeren die hun bedrijf verder willen verbreden', legt Willie Oosterveld uit, ondernemer en voorzitter van ANOG. 'Als je zo'n stuk land niet in eigendom hebt, kun je er ook nooit wat mee doen.' Het bestuur van ANOG schreef een soort open sollicitatie aan de provincie. Gedeputeerde Henk Bleker zag het direct zitten om Reiderwolde niet automatisch aan Staatsbosbeheer te geven, maar uit te zetten voor particulier natuurbeheer. Ook anderen mochten zich hiervoor inschrijven, maar de keuze viel uiteindelijk op de boeren van ANOG. Drie van hen wilden daadwerkelijk investeren in het gebied. Dat was het begin van een lang onderhandelingstraject tussen de drie boeren van ANOG en de provincie. Niets was vanzelfsprekend. Wat mocht de grond kosten? En wie werd bijvoorbeeld verantwoordelijk voor het behalen van de natuurdoelen? Wie kon de provincie daar op aanspreken? De boeren die investeerden of de vereniging? Dit punt lag heel moeilijk. De provincie wilde dat ANOG aanspreekpunt was, maar dat wilden de boeren niet. Hier is een constructie voor gevonden door een aparte stichting op te richten met als bestuur de voorzitter van ANOG en de vof van drie investeerders. De voorzitter van ANOG heeft vetorecht gekregen. Ook was er de discussie over de hoogte van de beheervergoeding. Ook hier werd een oplossing voor gevonden.

>> Kosten besparen

Financieel moet het uitkunnen, verwachten de boeren. Ze krijgen van de overheid 80 procent van de aankoopkosten terug in verband met de waardedaling van de grond. De kosten voor inrichting als natuurgebied komen grotendeels voor rekening van het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG). Daarnaast hebben de boeren een vergoeding per hectare uit Subsidieregeling Natuurbeheer bedongen voor de natuurdoelen die nog zullen komen. En waar mogelijk besparen de boeren kosten. Zo hebben ze al vele kilo's eikels en beukennootjes verzameld om het bos te zaaien. Oosterveld: 'Wij boeren denken meer als ondernemer: waarmee bereik je het meest en wat kost het minst?'

>> Overtuigen met bewijzen

Het spannendste is nu of de boeren de natuurdoelen zullen halen. Zelf zijn ze optimistisch, maar de provincie en natuurbeherende organisaties moeten wel overtuigd worden. Oosterveld snapt dat het best lastig kan worden. Neem de verhoging van het waterpeil om het gebied natter te maken. Dat kan leiden tot een explosie van fosfaat, wat de verschraling van de grond weer teniet doet. In ieder geval willen de boeren minutieus laten zien hoe de natuur zich ontwikkelt. Ze zijn nu in gesprek met een aantal partijen die de monitoring van de natuurontwikkeling op zich kunnen nemen. Het belangrijkste is om de nog rijke akkerbouwgrond te verschralen door ieder jaar een aantal malen te maaien en het maaisel af te voeren. Anders wordt het nooit bloemrijk grasland. Vee past niet bij verschralen, vinden de boeren. Daarmee hebben ze andere plannen dan Staatsbosbeheer, die de koeien en paarden vanaf de Tjamme over Reiderwolde wilde laten lopen. 'Het betekent nog wel flink onderhandelen met Staatsbosbeheer en het Groninger Landschap.' Naast natuur hebben de boeren, zoals de inwoners van Beerta verwachtten, oog voor recreatie. Ze gaan fiets- en wandelpaden aanleggen, een nattevoetenpad en kanoroutes uitzetten, een uitkijktoren bouwen, een amfitheater neerzetten en mogelijk zelfs een natuurbegraafplaats inrichten.
Ondertussen vertellen de boeren in het hele land aan geïnteresseerden wat er allemaal komt kijken bij particulier natuurbeheer door boeren, waarbij ze ondersteund worden door Netwerken in de Veehouderij. Daarnaast is er maandelijks overleg met het waterschap, de gemeente, Staatsbosbeheer en Blauwe Stad. Oosterveld maakt zich daar verder geen zorgen over. Tegenstand en overleg horen erbij als je pionierswerk verricht. Voor hem vormt dit het 'klapstuk van zijn carrière'. Hij is er van overtuigd dat dit project ervoor zorgt dat ook in toekomstige natuurgebieden boeren nu een kans krijgen. 'Als de politieke wil er is, en je hebt een paar ondernemende boeren, kom je er altijd uit.' Binnen een jaar vindt de opening van het gebied plaats, is zijn overtuiging.

De officiële start van de inrichting van natuurgebied Reiderwolde in januari door (vlnr) Willie Oosterveld (initiatiefnemer), gedeputeerde Douwe Hollenga, Hemmo Bolhuis (mede-eigenaar), Ab van Middelkoop (mede-eigenaar en projectleider), Trudy de Weerd (mede-eigenaar) en namens de Stichting Particulier Natuurbeheer Oost-Groningen: Harry Kremer en Nanno Sterenborg.

*Meer informatie: Maarten Vrolijk, **t** 0320 293404, **e** maarten.vrolijk@wur.nl*

‘Door zo’n netwerk ben je echt met energiebesparing bezig’

Praten over tomaten en trossen is verleden tijd. Het gaat nu over drogestof en huidmondjes. Dat moest wel, anders konden de glastuinders in Innovatienetwerk Nieuwe Energie Systemen (INES) in Noord-Limburg onmogelijk van elkaar leren. Want de tuinders zitten niet per gewas bij elkaar, maar over de verschillende teelten heen. Een voorwaarde om met elkaar ervaringen te delen over telen in nieuwe energiesystemen. De aanpak werkt.

Het initiatief voor het netwerk komt van de LLTB, en Wageningen UR begeleidt. Er zijn talloze nieuwe ontwikkelingen op het gebied van energie, constateerde de boeren- en tuindersorganisatie. Ook de glastuinders in Noord-Limburg oriënteren zich hierop. Maar een individuele tuinder komt niet zo makkelijk achter de leerervaringen die andere tuinders hebben en de missers van nieuwe concepten. Er moest meer regionale samenhang komen, vond de LLTB. Annemie Hermans is namens de LLTB betrokken bij het netwerk: ‘Dan kunnen ze elkaar als toets gebruiken en krijg je een soort collectieve kennisboost. Het versnelt de ontwikkelingen en helpt ondernemers meer zekerheden te leggen onder de keuzes die ze maken. Zo krijg je een superstudieclub, met elkaar worden ze slimmer.’

>> Kansen in energiebesparing

Jaap van den Beukel, glastuinder in Venlo en een van de deelnemers, is het daar volledig mee eens. ‘We zeggen met z’n allen dat er wat moet gebeuren aan energiebesparing. Het besef is er zeker bij alle tuinders en door zo’n netwerk ben je er echt mee bezig. Nu ik in het netwerk zit, steek ik tijd in het onderwerp energie. Als je er niet op focust gaat het toch langs je heen. Denk je, ach, dat komt morgen wel. Nu klankbord ik met collega’s en zie ik waar de kansen liggen. Ik krijg sommige dingen bevestigd, maar soms hoor ik iets waar ik nooit bij stil heb gestaan.’

Van den Beukel teelt matricaria (kamille), een teelt waar de energiekosten niet eens zo’n groot deel uitmaken van de totale kosten. Het gaat om zo’n 13 procent, terwijl dat bij groenten al snel het dubbele is. Voor de glastuinder reden om nu nog niet in grote systemen te investeren. Wel heeft hij al stukken kas aangepast aan het aircokas-principe. Dit is een semi-gesloten kas die door kaskoeling en luchtbevochtiging op een relatief goedkope manier energie kan besparen. Deze daadwerkelijke actie maakt de tuinder tot een van de vijf koplopers in het

netwerk, die allen op het punt staan te investeren of hebben geïnvesteerd in nieuwe energiesystemen. Zij vormen met elkaar een netwerk binnen het netwerk, dat net iets dieper gaat dan het “peloton”. Hier is meer openheid en meer vertrouwelijkheid dan in de grote groep, een voorwaarde om dieper op zaken in te gaan. Bijvoorbeeld over de reden waarom iemand een bepaalde beslissing neemt of een bepaalde vervolgstap neemt.

>> Groepsgevoel

Zo open met elkaar praten was wel iets wat de tuinders moesten leren. Ook Van den Beukel. ‘Het is niet een voorlichtingsavond waar je passief gaat zitten luisteren. Als je wilt halen en brengen moet je met elkaar delen. Dat hebben we echt moeten leren.’ Hermans noemt het de competenties om te sparren. Dat discussie wat oplevert, dat ondernemers daardoor na gaan denken over keuzes die ze maken. En dat een bijeenkomst niet alleen consumeren is. ‘Zo ontstaat een groepsgevoel, waarin ieder weet wat hij aan de ander heeft. Dat ze letterlijk bij elkaar op de bedrijven kunnen komen en daar wat van opsteken.’ Die verdieping is niet alleen bij de ondernemers gekomen, maar ook bij de onderzoekers. Beide groepen beseffen nu dat als je praktijkvragen combineert met theoretische onderzoekskennis dit meer kennis oplevert.

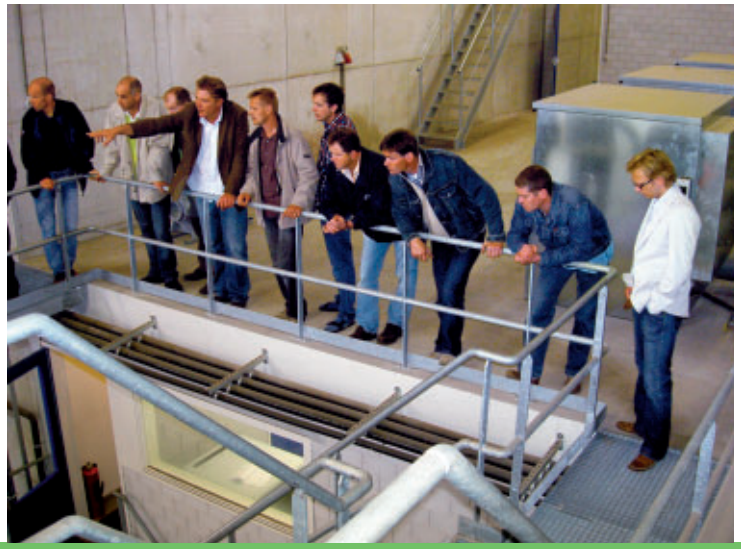
>> Ruggensteun van netwerk

De tuinders waarderen de aanpak in het netwerk. Ze bezoeken elkaars bedrijven en andere bedrijven. Ze horen sprekers aan en ze leren van elkaar over de gewassen heen. Ze hadden nooit verwacht dat ze zoveel van elkaar konden opsteken, aldus Hermans.
De werkwijze lijkt aan te slaan. Uit een enquête onder de deelnemers, die ook met hen is besproken, blijkt dat er energie ontstaat door dingen met elkaar te doen, bijvoorbeeld door samen op excursie te gaan. Dan ontstaat een gemeenschappelijk referentiekader om naar innovaties te kijken. Deelnemers voelen zich in de rug gesteund door het netwerk om zelf en met anderen innovaties op te pakken. Dit leidt bij voorlopers en peloton tot nieuwe initiatieven.

>> Grote stappen

Hermans vindt dan ook dat alle doelen bereikt zijn. De telers maken zich ervaringen en kennis makkelijker eigen en ze zijn in staat om kennis van elders op te doen. Zo’n netwerk maakt het aantrekkelijk voor andere partijen om aan te haken. ‘Natuurlijk is er niet gelijk een explosie aan nieuwe ontwikkelingen en investeringen, maar samen aan de gang gaan verrijkt de discussie. Ondernemers zetten wel degelijk grote stappen, al is dat niet alleen toe te schrijven aan het netwerk. Ze zetten stappen mede dankzij de inzichten die zij in dit kader hebben opgedaan.’ Van den Beukel beaamt dat volmondig. Grote investeringen heeft hij nog niet gepland, maar hij vertelt enthousiast over een excursie naar een bedrijf dat groenten verwerkt en een biovergistingsinstallatie heeft gebouwd. ‘Die man vertelde wat hij allemaal nodig had, en welke kansen en bedreigingen hij zag. Zoiets opbouwen kost tijd, maar als ik een volgend bedrijf ga bouwen over een aantal jaren, ga ik serieus bekijken of ik ook allerlei partijen bij elkaar kan brengen om aan zoiets te werken.’ Ondertussen gaat hij het liefst verder in INES-verband. Met begeleiding. ‘Ook als er geen begeleiding meer is wil ik verder, maar ik vraag me af of we dan wel door zullen gaan. Iemand moet er aan trekken, goede excursies en goede sprekers regelen. Dat kunnen we zelf wel proberen, maar wij hebben die ingangen niet.’

*Meer informatie: Wouter Verkerke, **t** 0317 478905, **e** wouter.verkerke@wur.nl*

Gebied in spotlight met streekfair De Maashorst

De Maashorst als merk

'In De Maashorst moet je wezen. Het is een geweldig leuk gebied waar je van alles kunt doen.' Dit klinkt nu misschien nog een beetje vreemd, maar over een paar jaar waarschijnlijk niet meer, want dan moet het gebied tussen Oss en Uden een stuk interessanter zijn geworden met behulp van het project "branding De Maashorst".

In De Maashorst, een Brabants gebied van zo'n 4000 hectare, hebben landbouw en natuur elk hun plek. Nog wel, want de landbouw staat onder grote druk. Het areaal natuur zal verder groeien, omdat het grootste deel van de grond onder de Ecologische Hoofdstructuur valt. Tegelijkertijd rukken omliggende dorpen en steden steeds verder op. Voor de boeren is er geen mogelijkheid om hun bedrijf uit te breiden. Willen zij hun bedrijven en het gebied voor de landbouw behouden, dan moeten zij op zoek naar extra inkomstenbronnen of hun producten duurder verkopen. Dat kan best, maar dan is samenwerking vereist. Niet alleen met boeren, maar ook met ondernemers uit andere bedrijfstakken of partijen uit de keten.

>> Losse initiatieven

Ziehier het uitgangspunt van een gebiedsproces, dat in 2001 begon. Boeren besloten de Agrarische Natuurvereniging Maashorstboeren op te richten. Met ondersteuning van onder andere Wageningen UR ontplooiden ze allerlei initiatieven: rondwandelingen over boerenland en wandelarrangementen met eten op een boerderij. Dit soort losse projecten, getrokken door pioniers, blijven waardevol, maar zijn slechts een begin van een antwoord op de uitdagingen in het gebied. Om het gebiedsproces vlot te trekken, begonnen onderzoekers van Wageningen UR samen met bureau Praedium het traject Nieuw ondernemerschap. Het traject moest boeren prikkelen om met vernieuwende ideeën te komen en om samen in ketenverband te werken.

De Regionale Boerderij

In het concept Regionale Boerderij zijn zes thema's voor regionale samenwerking uitgewerkt, waar ondernemers meerwaarde uit kunnen halen.
Landbouwbedrijven werken intensief samen of fuseren. De ondernemers beheren machines gezamenlijk, zodat ze die efficiënter kunnen inzetten. Ook verdelen ze de taken, waardoor specialisaties en een efficiëntere bedrijfsvoering ontstaan. De tijd die ondernemers overhouden kunnen ze besteden aan verbreding of sociale activiteiten.
Boeren combineren hun bedrijfsnatuurplannen tot een Buurtschapsnatuurplan en verrichten gezamenlijk het beheer. Op gebiedsniveau ontstaat een samenhangend geheel van houtwallen, oude beeklopen en natuurlijke slootkanten en oevers.
Maashorst Energie is een coöperatie rondom een of meer biomassavergistingsinstallaties. In De Maashorst is genoeg materiaal voor een totaal vermogen van 15 tot 20 MW. Door covergisting wordt het mestoverschot, zo'n 28.000 vrachtritten, samen met maïs, natuurgras of gewasresten omgezet in stroom en warmte.
Regionale supermarktvestigingen ontwikkelen met de Maashorstboeren een eigen merk. Met – nieuwe – streekproducten verdienen producenten en retailers meer. De supermarkt straalt met de streekproducten het luxe- en kwaliteitsimago van de regio uit.
De Maashorst lokt nieuwe doelgroepen met luxe overnachtingen. Denk aan tweeverdieners die graag betalen voor authenticiteit, luxe, privacy, wellness en comfort. Agrarische gebouwen worden omgebouwd in 'Maashorststijl' en er worden arrangementen ontwikkeld.
De Maashorst heeft nauwelijks zorgboerderijen. Potentiële zorgondernemers zien op tegen het vele werk rondom de opstart. Met een gezamenlijke zorginstelling zijn veel opstartperikelen te vermijden.

Zo ver kwam de samenwerking niet. De bijeenkomsten trokken maar een handjevol ondernemers. Degenen die er wel waren, lieten weten meer te willen samenwerken, maar niet goed weten hoe.

>> Uitdaging nodig

'Ze hadden inspiratie nodig', aldus Abco de Buck van Wageningen UR. 'Onze rol is dan om uit te dagen.' Via interviews achterhaalden onderzoekers wat de ondernemers nu echt wilden met recreatie, zorg of horeca. Ook vroegen ze naar ideeën over ontwikkeling van de landbouw zonder dat bedrijven mogen uitbreiden. De antwoorden werkten ze samen met de Maashorstboeren uit tot het concept Regionale Boerderij, een overkoepelende naam voor allerlei typen samenwerking. In de brochure "Regionale samenwerking in de Maashorst" hebben de onderzoekers mogelijke samenwerkingsvormen opgesplitst in thema's. Ze zijn deels geïnspireerd op succesvolle initiatieven elders in het land en deels nieuw (zie kader).

>> Concept

Een praktische uitwerking van de Regionale Boerderij moet nog komen. Dat gaat gebeuren in het nu lopende traject "branding De Maashorst". Directeur Geert van der Veer van bureau Praedium: 'We willen de regio als een bedrijf benaderen. Wil je het gebied een merk geven, dan is samenwerking nodig. Er moeten dwarsverbanden komen tussen productie- en recreatiebedrijven. Het regionale bedrijf kan daarvoor een prima koepel zijn.'
Praedium heeft als voorbeeld het Groene Woud bij Den Bosch in gedachten, waar boeren een gebiedscoöperatie hebben opgericht en een eigen label hebben geïntroduceerd. 'Je moet het idee natuurlijk niet kopiëren, maar je kan er wel van leren.'
Het gebied moet als merk in de markt worden gezet, zoals de city-marketing van Amsterdam: daar moet je wezen als je wat wilt beleven. Dirk Peters, van hetzelfde bureau: 'Het merk De Maashorst is dan de kwaliteitsgarantie voor alle bedrijvigheid in het gebied, zoals recreatie, buitensport, campings, hotels, horeca, restaurants en kookstudio's.' Hoe ver de marketing moet gaan, is een punt van discussie. Wellicht is regionale bekendheid voldoende. Voor vermarkting op nationaal niveau is het gebied wellicht te klein en is de operatie te duur. Om het gebiedsmerk te mogen voeren, zullen de ondernemers aan bepaalde criteria moeten voldoen, bijvoorbeeld investeren in het landschap of in kunst en cultuur.

>> Verbindingen ontstaan

Boeren, recreatieondernemers, productverwerkers, supermarkteigenaren: ze komen allemaal om de tafel. Samen kunnen ze kijken hoe ze de handen ineen kunnen slaan.
De pioniers nemen hierin het voortouw, vertelt De Buck, en hebben daarvoor de werkgroep branding De Maashorst opgericht. 'Want het is honderd maal beter dat boeren het verhaal aan collega's vertellen, dan dat wij onderzoekers dat doen.'
Nu gaan verbindingen ontstaan tussen boeren en andere partijen in de keten. Bijvoorbeeld door samen andere projecten in Nederland te bezoeken met eenzelfde soort problematiek. Of door samen de voorbeelden uit de brochure uit te werken. Doel is een plan van aanpak op te stellen voor de middellange termijn. Ondertussen zullen de voorlopers ook hun energie proberen over te brengen op de grote groep afwachtende ondernemers.

*Meer informatie: Abco de Buck, **t** 0320 291340, **e** abco.debuck@wur.nl*

interview

‘Weerstand tegen schaalvergroting gaat veel dieper dan ik dacht’

Met systeeminnovatie ontmoet je weerstand. Dat was de boodschap die John Grin, hoogleraar systeeminnovatie aan de Universiteit van Amsterdam, de onderzoekers van de systeeminnovatieprogramma’s van Wageningen UR bij de start al meegaf. In de maatschappelijke discussie rondom megabedrijven lijkt de kloof tussen boer en burger onoverbrugbaar. Nog meer zorgvuldigheid is nodig, blijkt nu.

Weerstand tegen grootschalige intensieve landbouwbedrijven had John Grin wel voorzien. Daar had hij ook voor gewaarschuwd toen hij hielp bij de start van de systeeminnovatieprogramma’s van Wageningen UR. Maar hij dacht vooral aan de boeren zelf, die ‘geen zin zouden hebben om met hun broodtrommeltje achter op de fiets naar zo’n bedrijf te gaan. Die willen zelfstandig blijven.’ Ook maatschappelijke weerstand had hij wel verwacht. Door alle belanghebbenden vanaf het begin van het proces mee te nemen, zouden ook zij uiteindelijk de voordelen van zo’n megabedrijf wel gaan inzien, en zouden hun bezwaren in het ontwerp kunnen worden verdisconteerd.
Nu is het zover. Op diverse plaatsen in het land proberen boeren een megabedrijf neer te zetten. In Markeloze Broek komt een cluster van zes varkensbedrijven plus een mestbedrijf op een oppervlakte van 40 hectare. In de Noordoostpolder loopt een vergunningsprocedure voor een stal die gebaseerd is op het concept Houden van Hennen. Een ander voorbeeld is het Nieuw Gemengd Bedrijf in Horst, een regionaal samenwerkingsverband van plantaardige en dierlijke productiebedrijven die hun afval- en grondstofstromen koppelen. Dergelijke bedrijven zijn in staat om een beter rendement te combineren met milieuwinst en een beter dierenwelzijn. Zij worden bijgestaan door onder andere Wageningen UR. De initiatiefnemers van Nieuw Gemengd Bedrijf wisten dat zij alle belanghebbenden achter hun plannen moesten krijgen. Daarom hebben zij heel zorgvuldig omwonenden, overheden en andere partijen geïnformeerd en bij de planvorming betrokken. Dit blijkt niet genoeg. Er is massaal protest gekomen van de plaatselijke bevolking, politieke partijen als SP, Milieudefensie en ook van andere boeren. In Markeloze Broek heeft de gemeenteraad het besluit genomen de grootschalige vestiging door te laten gaan, ondanks groot verzet van bewoners en plaatselijke varkensboeren. Ook in Horst heeft de gemeenteraad uiteindelijk ingestemd met de komst van het Nieuw Gemengd Bedrijf.

>> Wat vindt u van die tegenstand bij projecten die aan de wieg staan van systeeminnovaties?

‘Het is jammer omdat het valse discussies zijn. Een agropark en een varkensflat hebben de connotatie van fout, terwijl andere dingen veel fouter zijn. Men maakt zich zorgen over dierenwelzijn, daarom is men tegen megastallen. Terwijl juist het welzijn in dat soort stallen omhoog gaat. De huidige praktijk is veel meer in strijd met dierenwelzijn.’

>> Heeft u die weerstand tegen megabedrijven verkeerd ingeschat?

‘Wat ik toen niet goed zag, is hoe diep dat gevoel gaat van de weerstand tegen schaalgrootte. Inmiddels weet ik dat mensen al in de 19e eeuw zorgen hadden over schaalvergroting. Ook Mansholt wilde schaalvergroting, maar toen hij de weerstand merkte heeft hij dat woord laten vallen en het niet meer als expliciete doelstelling genoemd. Al leidden zijn maatregelen de facto wél tot schaalvergroting. En nu zie je dat dus weer.’

>> Waar komt die weerstand vandaan?

‘Het kan zijn dat het echt alleen met de schaalgrootte te maken heeft. Je ziet dat alles wat groot is weerstand oproept. Bij afvalverbranders of de Betuwelijn merk je dat ook. Groot verstoort het landschap. Maar bij de veehouderij zit er nog iets onder, het idee dat je zo niet met dieren om hoort te gaan. Ook omdat burgers bij landbouw een beeld hebben dat minstens veertig jaar gedateerd is. Ook heeft het te maken met hoe de varkensflat in het begin is neergezet. Brinkhorst presenteerde de eerste ideeën op een persconferentie op de Maasvlakte en liet allerlei schakelschema’s zien. Zo willen mensen niet aangesproken worden en dat beeld ziekt nog steeds door.’

>> Is dat wel te doorbreken?

‘Dat is geen eenvoudig proces. Het gaat om een diepliggend gevoel over de omgeving. Dat heeft te maken met identiteit. Om de vraag hoe wij de toekomst van het platteland zien. Je moet beginnen bij wat de mensen willen. Het dorp vragen hoe ze over twintig jaar willen wonen, werken en recreëren. En laten zien dat de “autonome ontwikkeling” nog veel erger wordt. Als je daar de tijd voor neemt en ook visueel laat zien hoe de ontwikkelingen in het verleden zijn gegaan en hoe het eruit ziet als je dat extrapoleert, dan snappen de mensen dat best wel. Dan

Een impressie van het Nieuw Gemengd Bedrijf in Grubbenvorst, ontworpen door architectbureau TRZIN. Op de voorgrond staat het gebouw van het pluimveebedrijf Kuijpers Kip. Rechts op de achtergrond zijn silo's van de BioEnergie Centrale zichtbaar. Illustratie Erik Visser.

vraag je of ze dat willen. Nee? Dan is wellicht zo'n megabedrijf de oplossing van een probleem in plaats van de veroorzaker.'

>> Kun je van de boeren, de initiatiefnemers van dergelijke bedrijven, vragen zo'n heel dorpsproces te starten?

'Nee, dat niet. Maar wel van de projectleider of intermediaire organisaties zoals het Innovatienetwerk. Ook de provincie kan hier een rol spelen. Die kan een grote bondgenoot zijn, maar dan moet je het wel interessant voor ze maken. Zij zijn verantwoordelijk voor de Kaderrichtlijn Water, een hoofdpijndossier. Als het megabedrijf dat ook meeneemt in zijn opzet, heb je de provincie erbij. Of als je een oplossing biedt in de ruimtelijke ordening, dat zij ook onder zich hebben. Daar ligt een kans.'

>> En de rijksoverheid, heeft die ook een rol?

'Op dat niveau spelen de regels rondom voedselveiligheid. Die zijn gemaakt rondom bestaande productieprocessen. Als je het productieproces radicaal omgooit, zoals vaak het geval is bij innovatieve projecten, dan blijkt die regelgeving tegen te werken. Daarom moet er meervoudige regelgeving komen, zodat nieuwe processen niet gelijk onmogelijk worden.'

>> Wat leert u hiervan als hoogleraar systeeminnovaties?

'Je kunt hier twee lessen uit trekken: ken je geschiedenis, in dit geval de weerstand tegen schaalvergroting, ook bij boeren zelf. Maar ook: ken het heden, ofwel wat leeft er echt in de maatschappij. In dit geval dat de kloof tussen stad en platteland veel groter is dan ik had gedacht. Dat burgers een beeld hebben van de landbouw, die niet meer klopt met de werkelijkheid. Een megabedrijf is dan de extreme verbeelding van de landbouw waarvan men dacht dat die niet bestond.'

>> Hoe moeten onderzoekers en andere betrokkenen het een volgende keer aanpakken als ze systeeminnovaties willen bevorderen die leiden tot megabedrijven?

'Ten eerste moeten ze de landbouw en de veranderingen op een goede manier verbeelden, heel reëel. Het tweede is dat ze een geselecteerd gezelschap bij elkaar moeten roepen en in de juiste sfeer proberen de echte bezwaren boven tafel te halen. Het betekent ook dat ze de principiële discussie aan moeten gaan over wat de maatschappij met de landbouw wil. Ze moet aan de hand van voorbeelden laten zien dat hele maatschappij gemoderniseerd is. Tegelijk moet de landbouw de echte excessen aanpakken, zoals het castreren van biggen. De discussie met de maatschappij moet je wel op het scherpst van de snede voeren. Als mensen echt terug willen naar vroeger, zullen ze er ook voor moeten betalen. Zijn ze daartoe bereid, dan moeten de initiatiefnemers van megabedrijven hun verlies nemen, en het niet proberen. Of het eerst proberen met plantaardige productie. Die discussie over dierenwelzijn wint de landbouw voorlopig niet, de emoties over wat daar mis is, zitten té diep. De landbouw loopt zelfs het gevaar dat het bestaande draagvlak voor de veehouderij verdwijnt, als duidelijk wordt dat het beeld dat burgers nu hebben achterhaald is.'

Jan de Wit

Senior onderzoeker veehouderij

partner

Wageningen UR werkt in haar onderzoeksprogramma's samen met andere onderzoeksinstellingen. Op deze pagina een nadere kennismaking met een van deze instellingen.

Samenwerking Wageningen UR met: *Louis Bolk Instituut*

>> Werkgebied
Het Louis Bolk Instituut is een wetenschappelijk onderzoeksinstituut voor de ontwikkeling van biologische en duurzame landbouw, voeding en gezondheidszorg. Uitgangspunt is de natuur als bron voor kennis over het leven.

>> Samenwerking met Wageningen UR
We werken op diverse terreinen samen. Bijvoorbeeld op het gebied van onderzoek naar bemesting van gras/klaver, veevoeding, melkkwaliteit en in het verleden ook in het kader van intersectorale samenwerking.

>> Belang samenwerking
Financiers stellen samenwerking op prijs. Maar als dat de enige reden is wordt het niets: pas wanneer je elkaar aanvult ontstaat er meerwaarde. Wij werken bijvoorbeeld veel met boerenbedrijven samen. Maar daar kun je geen vergelijkend veevoedingsonderzoek doen. Op de locatie Aver Heino van Wageningen UR kan dat wel. Daar heb je faciliteiten, waarbij je per koe kan meten wat zij opneemt.
Verder heeft Wageningen UR meer specialistische kennis in huis, maar veel onderzoekers zijn matig op de hoogte van de biologische landbouwpraktijk. Daar zijn wij weer goed in, wat vooral van nut is bij het vertalen van kennis van de praktijk naar het onderzoek en weer terug. In sommige projecten hebben we wel langdurige discussies over relevante factoren, zeker bij modelberekeningen. Dan heb je wel eens het gevoel dat je sneller op kunt schieten als je niet samenwerkt. Toch merk je dat als je daar uitkomt je een wetenschappelijk breder gedragen uitkomst krijgt, vaak met meer impact. Als wij zo'n onderzoek alleen hadden gedaan, wordt het toch nog meer gezien als preken voor eigen parochie en worden de uitkomsten minder serieus genomen.

>> Visie op samenwerking
Je hebt de beste samenwerking als je er allebei wat aan hebt. Soms ben ik wel een beetje jaloers op wat Wageningen UR bereikt. Zo gebruiken wij al jaren vooral participatieve werkmethodes. Maar als Wageningen UR zoiets oppakt, gebeurt het groots en reiken de mogelijkheden veel verder. Neem Netwerken in de Veehouderij en de Melkvee Academie. Daar zit een enorme communicatiekracht in en zijn goed in de markt gezet.

>> Visie op innovatie en ondernemerschap
Als je ziet hoe de landbouw zich de afgelopen zestig jaar heeft ontwikkeld: het lijkt in niets meer op wat we kenden. Natuurlijk heeft onderzoek daaraan bijgedragen, maar uiteindelijk is het toch door innovatieve boeren toegepast. Er zit veel innovatiekracht bij boeren. Wij werken heel veel samen met boeren, onder andere om die innoverende boeren een rol te geven.
Ze leren van elkaar en pikken soms verrassende dingen van elkaar op. Dat is niet altijd radicaal nieuw, maar daardoor gaan boeren dingen wel toepassen in een nieuwe setting.

>> Visie op toekomst biologische landbouw
De groei van de biologische landbouw gaat lekker door. Van vroegere fouten is veel geleerd: de vermarkting en communicatie wordt nu veel beter opgepakt. Het enige gevaar is dat biologische landbouw vooral produceren volgens de regels wordt, waardoor de onderscheidendheid en voortrekkersrol van de biologische landbouw dreigen onder te sneeuwen.

Reconstructie leidt niet tot echte veranderingen

De reconstructie moet een kwaliteitsimpuls geven aan gebieden met een hoge concentratie aan intensieve veehouderij. De opgave is de kwaliteit van natuur, landschap, milieu en water te verbeteren, de veterinaire risico's te verminderen en de sociaal-economische structuur van het platteland te versterken. Maar leidt de reconstructie wel tot echte veranderingen?

>> Theo Coppens, varkenshouder in reconstructiegebied Beerze Reuzel

'Er is wel wat veranderd, maar de doelen van de reconstructie worden niet gehaald. Het is de bedoeling dat er een krachtiger en vitaler platteland ontstaat. De kretologie daarbij is "duurzamer". In de Community of Practice Beerze Reuzel, waar ik aan heb deelgenomen, kwam duidelijk naar voren dat een scala aan ondersteunende maatregelen de beste garantie is om de reconstructiedoelen te bereiken. In de Landbouw Ontwikkelings Gebieden (LOG's) zou de intensieve veehouderij zich moeten ontwikkelen. Maar er is daar veel te weinig grond beschikbaar, met als gevolg dat de grond veel te duur is om te verwerven. En er zijn geen instrumenten om bedrijven op verkeerde plekken, in de extensiveringsgebieden, te ondersteunen om ze naar een LOG te krijgen. Nu zijn er alleen fondsen beschikbaar om te verbreden, maar aan die activiteiten wordt onvoldoende verdiend.'

>> Froukje Boonstra, bestuurskundig onderzoeker bij Alterra

'Eerst wil ik even opmerken dat de reconstructie ooit begonnen is als ruimtelijk antwoord op de varkenspest, maar door de mogelijkheid om te vaccineren is het veterinaire doel weggevallen. Het is nadien een breed proces van gebiedsontwikkeling geworden. Daarnaast is de uitvoering van de regionale reconstructieplannen pas in 2005 begonnen, na een langdurig planvormingsproces. Met een uitvoeringsproces dat loopt tot 2016 zitten we dus eigenlijk nog in de beginfase.
De grootste veranderingen zitten tot nu toe vooral aan de planmatige en organisatorische kant: er zijn plannen gesmeed die gebiedspartijen ook willen uitvoeren. Er zijn uitvoeringsorganisaties opgericht en er is nieuw instrumentarium gekomen, zoals ruimte-voor-ruimte. Daarbij is het bewustzijn over de omgevingsproblematiek enorm gegroeid.
Dit zijn belangrijke voorwaarden om tot zichtbare resultaten te komen. De eerste echte veranderingen in de reconstructiegebieden zijn al zichtbaar, maar er zijn ook factoren die tegenwerken. De ontwikkeling van LOG's bijvoorbeeld verloopt minder soepel dan voorzien. Soms omdat de gebieden niet handig gekozen zijn, en soms ook lopen burgers te hoop tegen de komst van megastallen in LOG's. Dat is ook wel te verklaren. De brede betrokkenheid bij de planvorming strekte zich niet uit tot burgers. Nu de abstracte plannen ineens concreet worden, wreekt dat zich.'

>> Ina Horlings, Telos (kenniscentrum voor duurzame ontwikkelingsprocessen in Brabant)

'De term reconstructiegebieden suggereert dat een integrale duurzame gebiedsaanpak centraal staat, terwijl het eigenlijk vooral gaat om zonering en agrarische bedrijfsverplaatsing. Dit zijn dure maatregelen die, zoals te verwachten viel, moeizaam verlopen. Vanuit milieuoogpunt is de bedrijfsverplaatsing bovendien achterhaald vanwege technische ontwikkelingen als luchtwassers.
Gezien het industriële karakter van grote kippen- en varkensbedrijven, zouden deze mijns inziens ook beter passen op een bedrijventerrein. Maatschappelijk gezien is er veel weerstand tegen megastallen op het platteland.
In ons verstedelijkte land zou er meer oog moeten komen voor de relatie tussen stad en land. Daar liggen kansen voor het stimuleren van nieuwe economische activiteiten op het platteland, die tevens bijdragen aan een mooi landschap. Voor een effectieve aanpak is het nodig om stad en land, die nu bestuurlijk met de rug naar elkaar toe staan, meer te verbinden. De sociale en culturele wensen van stedelingen kunnen daarbij meer dan tot nu leidend zijn. Uitgaande van die wensen is het de kunst om grootschalige en rendabele landbouw een plaats te geven in een kleinschalig landschap. Op dat terrein zijn met name binnen de landgebonden landbouw vernieuwingen nodig. Ook op andere fronten moet gezocht worden naar nieuwe product-marktcombinaties die aantrekkelijk landschappen creëren.
Helaas richt men zich nu op "laaghangend fruit" waarvoor geld en draagvlak is, zoals aanleg van wandel- en fietspaden. Veel initiatieven liepen al daarvoor, of zouden ook zonder reconstructie zijn gestart. Daardoor worden kansen gemist voor daadwerkelijke vernieuwing.'

Billboard over bedrijfsverplaatsing in reconstructiegebied Gelderse Vallei/Utrecht-Oost

>> Ingrid Spapens, gemeente Oirschot

'Ik ben het niet helemaal met de stelling eens, maar het zijn wel processen die heel lang duren. De natuurdoelen worden nog het meest gerealiseerd; ze zijn al volop in uitvoering. De reconstructiemiddelen hiervoor zijn ook volledig benut. Maar de verplaatsing van intensieve veehouderijbedrijven van extensiveringgebieden naar LOG's gaat heel moeizaam. Het blijkt dat de vergoeding van de Verplaatsingsregeling Intensieve Veehouderij onvoldoende is om daadwerkelijk te kunnen verplaatsen naar een locatie in het LOG. Verplaatsing is duurder dan gedacht. Daar komt bij dat in gedeelten van de LOG's vaak nog geen infrastructuur en nutsvoorzieningen zijn aangelegd. Onze ervaring is dat de milieuvergunning wel in orde komt. Maar er moeten nog meer procedures worden doorlopen, bijvoorbeeld op het gebied van de ruimtelijke ordening. Als alle procedures zijn doorlopen ben je al snel vier jaar verder.'

>> Gerard van Santen, voorzitter Stichting Vernieuwing Gelderse Vallei

'Ik ben het hélémaal niet eens met de stelling. De reconstructie is een grote opknapbeurt voor het gebied Gelderse Vallei/Utrecht-Oost. Hiervan is al het nodige te zien. Er zijn duidelijke keuzes gemaakt voor het stimuleren van positieve ontwikkelingen zoals nieuwe landgoederen. Dit komt echt vanuit de reconstructie.
Boeren weten nu waar ze aan toe zijn. Die duidelijkheid heeft een heel goede uitwerking. Boeren kunnen dat waarderen en pakken kansen. Als ik in het gebied rond fiets, zie ik veel nieuwe stallen gebouwd worden. In verwevingsgebieden mogen boeren hun bouwblok eenmalig met dertig procent vergroten, in landbouwontwikkelingsgebieden zijn de mogelijkheden om uit te breiden groter.
Er zijn afspraken gemaakt over nieuwe natuur. Het gaat soms om de ontwikkeling van kleine stukjes natuur maar ook om grote projecten, zoals de aanleg van een robuuste natuurzone tussen de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug. Hier stimuleren we boeren tot particulier natuurbeheer door hun grond om te zetten in natuur. Er zijn al ondernemers die hier op inspelen. Het derde element waar de reconstructie op inspeelt is beleving. De afgelopen twee jaar hebben we 200 kilometer klompenpad aangelegd.
De bedrijfsverplaatsing uit extensiveringsgebieden komt op gang. Twee zijn er verplaatst. We zijn nu bezig met een cluster van drie bedrijven. Of we de twintig verplaatsingen tot 2015, waarop het reconstructieplan rekent, gaan halen is nog onduidelijk. Het is ook niet echt nodig als voldoende bedrijven stoppen.'

Agrarisch ondernemers leiden leerlingen op

Een boer of tuinder die een neventak heeft als onderwijs-leerbedrijf? In de toekomst is dat heel goed mogelijk, denkt Jan Pieter Janssen, voorzitter van het college van bestuur van het Citaverde College in Limburg. Het zou het ultieme vervolg zijn op de pilot “Bedrijf als schakelplaats in de groene kennisketen”, dat nu nog in de beginfase verkeert.

Ondernemerschap en vaardigheden zijn de sleutelwoorden in het project. De agrarische sector heeft grote behoefte aan goede ondernemers die kansen zien in hun omgeving en weten om te gaan met veranderende markten. Dat betekent dat leerlingen van het middelbaar beroepsonderwijs, de toekomstige ondernemers, competenties moeten ontwikkelen die horen bij hun toekomstige beroep. Dat zijn competenties die moeilijk te leren zijn in het klaslokaal. Zeker nu er nauwelijks meer een hele klas te vullen is met leerlingen die bijvoorbeeld varkenshouder willen worden. Een bedrijf in de praktijk is ideaal om de leerlingen de kneepjes van het vak én van het ondernemerschap te leren. Dit moeten dan wel ondernemers zijn die echt wat te bieden hebben op het gebied van ondernemerschap, innovatie en coaching. Daarin voorziet het project. Een geselecteerde groep ondernemers krijgt een exclusieve verbinding met de twee betrokken scholen; AOC Terra in Drenthe en Citaverde College in Limburg. Zij ontvangen een intensieve training om hun ondernemerschapsvaardigheden verder te ontwikkelen en om leerlingen te begeleiden. Als ‘beloning’ voor hun diensten maken de ondernemers onder begeleiding van een deskundige van Wageningen UR een bedrijfsontwikkelingsplan. Zo krijgen ze beter toegang tot de kennis die in Wageningen voorhanden is en ontwikkelen ze en passant ook hun ondernemerschapskwaliteiten. Het bedrijfsontwikkelplan biedt daarnaast een lijst met praktijkleervragen voor de leerlingen, waar de ondernemer ook zijn voordeel mee kan doen. Janssen: ‘Jaren hebben we gepraat hoe we het bedrijfsleven beter konden betrekken bij het onderwijs en andersom en nu doen we er eindelijk iets aan’.

>> Behoefte aan goede bedrijven

De bedrijven zijn geen stagebedrijven in de oude zin van het woord, benadrukt Jan Gravemaker. Hij is een initiatiefnemers van schakelplaats en directeur van Aequor, dat onder andere verantwoordelijk is voor voldoende gekwalificeerde leerbedrijven. ‘Voorheen zeiden scholen tegen de leerlingen dat ze op stage moesten en daar een bedrijf bij moesten zoe-

ken. Dan waren ze een periode niet op school en ging men ervan uit dat ze wat leerden op dat bedrijf. Nu gaat het erom dat de competenties van de leerling op het gebied van ondernemerschap worden bevorderd. Daarvoor heb je geschikte bedrijven nodig met ondernemers met goede communicatieve vaardigheden. We hebben daarom gekozen voor minder bedrijven dan voorheen, maar we doen er meer mee.' In de pilot gaat het om veertig ondernemers. Het is de bedoeling dat zij uiteindelijk een gestage stroom leerlingen begeleiden vanuit MBO, HBO en universiteit. De ondernemer moet kunnen inschatten wat de leerling aankan: is hij bijvoorbeeld in staat om een bedrijfsplan op te stellen of is dat nog te hoog gegrepen? De ondernemer neemt de begeleiding op zich, maar kan mogelijk ook een rol spelen in de examinering van vakken.

>> Docenten maken leeropdracht

Dit betekent allerminst dat de school achterover kan leunen. Die blijft verantwoordelijk voor de opleiding van de leerling. De docenten hebben dan ook een belangrijke taak in de voorbereiding, namelijk de leeropdracht formuleren, zowel vanuit de ontwikkelvraag van de leerling als die van het bedrijf. Deze leeropdracht is niet alleen van belang voor leerling en ondernemer, maar ook voor het onderwijs. In de opdracht geeft de docent informatiebronnen aan. Daarvoor moet de docent weten wat er te halen is bij kennisinstellingen, waaronder Wageningen UR. 'Zo brengen we ook het onderwijs en het onderzoek met elkaar in contact', legt Gravemaker uit.

>> Taak in onderwijs

Wat krijgt de ondernemer terug voor zijn taak in het onderwijs? Heel veel, vinden betrokkenen. Via de leerlingen krijgt de ondernemer ideeën voor zijn bedrijf. Soms letterlijk doordat zij een vraag voor hem uitzoeken, soms via een omweg doordat hij in contact komt met onderzoekers. Ook de trainingen helpen hem vooruit. Een beloning in de vorm van geld zit er op dit moment nog niet in. Janssen, van het Citaverde College, denkt dat het er in de toekomst wel van komt, maar hoe weet hij nog niet.

Ook Ad Tabak, adjunct-directeur van LNV-directie Kennis, denkt dat betalen van de ondernemers op termijn een goede optie is. Op dit moment is dat nog niet nodig vindt hij: 'Die veertig bedrijven krijgen een mooi cadeau. Er zijn mensen vanuit het onderzoek betrokken bij hun bedrijf met de opdrachten die de leerlingen krijgen. Daarnaast krijgen ze allerlei cursussen.' Dat neemt niet weg dat het wel nodig is na te denken over structurele financiering, vindt Tabak. Nu betaalt LNV een groot deel van de kosten van de pilot. 'De vraag is wat het bedrijfsleven zelf wil bijdragen aan het opleiden van een goede beroepsbevolking. Voor het groen onderwijs alleen is dit vraagstuk is te ingewikkeld. Dit is iets voor, werkgevers en bonden, maatschappelijke organisaties en het kabinet. Ondertussen laat deze pilot zien hoe het werkt.' Want daar is Tabak wel van overtuigd: 'Zo'n project is hard nodig om de ondernemers dichter bij het onderwijs te trekken.'

>> Alle doelen bereikt

Ook Koos Koolen weet zeker dat de formule werkt. Hij is een van de initiatiefnemers van de pilot en heeft een eigen bureau in innovatie- en procesmanagement. Koolen heeft eerder een dergelijk opzet/leergang ontwikkeld voor het midden- en kleinbedrijf. Binnen één jaar tijd had ieder bedrijf minimaal twee werknemers erbij en was bezig met innovaties. De ondernemers weten eenvoudig onderzoekers te vinden bij de TU Eindhoven of Wageningen Universiteit. 'Alle doelen bereikt, en meer dan dat', vindt Koolen. Dat moet voor dit project ook lukken. De inzet van iedereen is groot genoeg.' Het concept slaat aan bij de ondernemers en alle betrokkenen zijn zeer enthousiast.

Meer informatie over het ondernemersdeel: Herman Schoorlemmer, ***t*** *0320 291337,* ***e*** *herman.schoorlemmer@wur.nl en over het onderwijsdeel: Harry Hermans,* ***t*** *0475 381791,* ***e*** *h.hermans@citaverde.nl*

‘We hebben allen de opdracht om ondernemerschap te bevorderen’

Ondernemerschap in de agrarische sector moet verder ontwikkeld worden. Iedereen is het eens met deze stelling tijdens de ondernemerschapsdag op 18 oktober 2007 in Wageningen. ‘Dat is een ongelofelijke grote opdracht. Maar voor wie?’, reageert Gerard van Oosten, algemeen directeur van ZLTO. Een vraag die niet makkelijk te beantwoorden is.

De dag begint met een aantal algemene inleidingen over wat ondernemerschap inhoudt. Gerard van Oosten, algemeen directeur van ZLTO: ‘Ondernemen is complexe vragen opzoeken. Welke competenties en welke randvoorwaarden zijn nodig om ondernemerschap te stimuleren? Daarbij gaat het er niet om wie de beste ondernemer is, maar hoe worden we nummer 1 in de markt.’ In de middag volgen workshops (zie kaders). De dag wordt afgesloten met een aantal prikkelende stellingen.

>> Goed ondernemersklimaat

De reactie op de stellingen laten zien dat de deelnemers in grote meerderheid vinden dat het innovatief vermogen van boeren omhoog moet, dat ondernemen niet te leren is op school en dat Nederland een goed ondernemersklimaat heeft, maar dat regels vaak haaks staan op innovatief ondernemerschap. Vooral de ondernemers in de zaal onderschrijven deze stelling. De nee-stemmers vinden dat dit te vaak als excuus wordt gebruikt om geen stappen te zetten.

‘Dit lijkt een mission impossible’, concludeert de dagvoorzitter, Victor Deconinck. ‘Ondernemerschap zit in de genen en is niet te leren op school, maar toch moet het ondernemerschap bevorderd worden.’ Van Oosten nuanceert: ‘Ik heb niemand horen zeggen dat onderwijs niet belangrijk is.’ Anderen reageren. Het idee is dat de ondernemer stelselmatig bezig moet zijn met reflectie en er nu al over nadenkt hoe hij zijn bedrijf over vijf jaar kan verbeteren. Samenwerking met ketenpartijen is daarbij essentieel. Daarbij is het van belang dat hij nadenkt hoe hij bij die samenwerking ook extra geld ontvangt. Een van de aanwezige onder-

Workshop Samenwerking: bittere noodzaak of ultieme kans

Vrijwel alle deelnemers aan de workshop plakken hun gele memobriefjes bij “samenwerken in de toekomst is een kans”. Een eenzaam geeltje prijkt bij “het is een noodzaak.” Een van de ondernemers licht toe: ‘Bij een noodzaak denk je aan het mes op de keel. Zo ver ga je toch niet om samen te werken?’ Ondernemers en onderzoekers zitten bij elkaar in deze workshop om te discussiëren over de vraag of samenwerking de ondernemer meer kansen biedt om zijn doelen te bereiken dan als hij alleen opereert.

Ook al blijft het vakje met “noodzaak” vrijwel leeg, het voorbeeld van fruitteler Pieter Vernooij laat zien dat prikkels wel degelijk belangrijk zijn. Hij werkt sinds kort samen met dertig andere fruittelers die hetzelfde appelras telen. ‘We moeten wel. Alleen zo kunnen we een hogere prijs vragen. Werken we ieder voor zich en je wil een hogere prijs vragen, dan loopt de afnemer zo naar je collega. Dan zijn we inwisselbaar en elkaars concurrenten. Nu niet.’ Maar wat begint als noodzaak kan uitmonden in kansen. De samenwerking is nog pril, maar Vernooij ziet mogelijkheden om samen te planten, in te kopen en iets aan scholing te doen voor de medewerkers.

Hoe kom je in contact met anderen die ook geïnteresseerd zijn in samenwerken?, willen de onderzoekers vervolgens weten van de aanwezigen. De meesten kunnen zelf wel mensen vinden, maar als dat niet lukt schakel je de voorlichter in, denkt eentje. Een ander noemt vertrouwen een belangrijke voorwaarde en zoekt om die reden liever zelf samenwerkingspartners. Om de samenwerking gezond te houden stelt ieder het liefst een contract op. Niet om zo dingen af te dwingen, maar om zaken vast te leggen. ‘Maar als je geen goed gevoel hebt bij de samenwerking, moet je ook geen contract opstellen en niet gaan samenwerken.’

Partners voor ondernemerschap

Arend Steenbergen zit hoog achterin de collegezaal te luisteren naar de inleidingen. Hij is ondernemer, melkveehouder en heeft diverse bestuursfuncties. Is altijd bereid te leren en ideeën op te doen om zijn bedrijf weer een stap verder te helpen. De dag is voor hem geslaagd, fluistert hij, als hij één praktische tip mee naar huis kan nemen voor zijn eigen bedrijf.

Inleider Gerard van Oosten onthult ondertussen de naam van een nieuw initiatief: Partners in ondernemerschap. Dit samenwerkingsverband van het bedrijfsleven, LTO Nederland, LNV en Wageningen UR, gaat stimuleren dat ondernemers meer ketengericht gaan werken. Topondernemers en bedrijfsleven leren van elkaar in een “masterclass”. Hiermee willen ze ondernemerschap nadrukkelijk op de kaart zetten. Het gaat om bedrijven als the Greenery, Vion, Friesland Foods en Agrifirm.

Ja, dat initiatief kent hij, vertelt Steenbergen. Hij doet er namelijk zelf ook aan mee. Laatst nog waren ze bij Agrifirm op bezoek en leerden ze alles over het bedrijf en de dilemma’s waar zo’n bedrijf voor staat. Best nuttig, vindt hij.

Het echte effect van de excursie ontstaat later op deze ondernemerschapsdag. In de lunchpauze loopt hij iemand van Agrifirm tegen het lijf die hij tijdens het bezoek aan het bedrijf heeft leren kennen. ‘Nu heb ik het met hem over mijn bedrijf gehad, dat ik iets meer wil doen met dierenwelzijn. En hij kende wel iemand die me daarbij kan helpen’, glundert Steenbergen. De dag is voor hem met deze praktische tip geslaagd en het nut van Partners in ondernemerschap is bewezen.

nemers zegt het belangrijk te vinden te groeien, zodat hij personeel aan kan nemen en de dagelijkse werkzaamheden kan delegeren. Hij kan zich dan concentreren op het ondernemen.

Ruud Huirne, tijdens de ondernemerschapsdag nog algemeen directeur van de Animal Sciences Group van Wageningen UR, verwoordt het zo: ‘Het is belangrijk als ondernemer om bij te tanken. Kan je dat niet dan ben je geen echte ondernemer. Iedereen die hier is kan dat wel. Het gaat dus om de mensen die hier niet zijn.’

>> Gesprekspartner

De rol van de kennisinstituten komt ter sprake. Aanwezige ondernemers hebben het gevoel hebben dat ze niet altijd als volwaardige

Deelnemers aan de ondernemersschapsdag brengen hun stem uit op stellingen als ‘Ondernemerschap in de agrarische sector moet verder ontwikkeld worden’.

gesprekspartner worden gezien. Deconinck vat het samen als: ‘Het gaat om de strategie waarmee de kennisinstellingen aankloppen aan de deur van de ondernemer. Is dat een leverancier-cliëntverhouding of zien kennisinstellingen en ondernemers elkaar als partners die wat aan elkaar hebben.’ Vervolgens vraagt hij aan een aantal mensen in de zaal wat ze van de dag vonden. ‘Interessant, maar ik had wat meer willen leren’, vindt de één. Een ander reageert: ‘Ik had meer mensen uit andere kolommen willen spreken.’ Deconinck besluit met een oproep aan de organisatoren van de dag: ‘Er is kennelijk wel behoefte aan dit soort dagen, maar dan anders.’

Van Oosten mag de laatste woorden uitspreken: ‘Over een jaar moeten we de agenda’s voor de verschillende groepen ondernemers gereed hebben en kijken hoe we hen verder kunnen ondersteunen.’

Workshop Als een spin in het web

Het verschil tussen succesvolle en minder succesvolle ondernemers hangt voor een groot deel af van het netwerktalent van een ondernemer. Wie makkelijk contacten legt, zijn ideeën toetst aan anderen en hulp inschakelt van anderen om plannen uit te werken is succesvoller dan wie alles voor zichzelf houdt. Dat ontdekte Jos Verstegen van Wageningen UR in het project Samen grenzen verleggen. Bovendien, en dat was haast nog belangrijker, blijken dit soort netwerkcompetenties aan te leren. Peter Gille uit Bergschenhoek is een van de ondernemers die meedoet aan het project. Met een kleurige powerpointpresentatie vertelt hij geroutineerd zijn verhaal. Wie hij allemaal heeft benaderd om zijn plannen straks te kunnen realiseren: zijn melkveehouderij met peuterspeelzaal uitbreiden met kinderopvang, groepsaccommodatie en horeca, ingebed in het park dat de gemeente zo’n beetje om zijn bedrijf heeft gepland. Alsof hij zulke inleidingen dagelijks houdt. Maar dat blijkt niet waar te zijn. Dit is de eerste keer. En hij deed het op voorwaarde dat Verstegen hem hielp bij zijn powerpoint. Netwerkrelaties moet je immers benutten, heeft hij in het project geleerd. De powerpoint heeft hij namelijk nodig voor een presentatie van al zijn plannen aan gemeenteraadsleden. ‘Netwerken is helemaal niet moeilijk’, besluit de ondernemer. ‘Uit interesse ga je gewoon met mensen een gesprek aan, je belt en je kijkt.’

*Meer informatie: Olaf Hietbrink, **t** 070 3358301, **e** olaf.hietbrink@wur.nl*

Wim Dijkman

Projectleider Agenda Westelijke Veenweidengebieden, provincie Utrecht

partner

Wageningen UR werkt in zijn onderzoeksprogramma's samen met overheden. Op deze pagina een nadere kennismaking met één van deze partners.

Samenwerking Wageningen UR met: *Agenda Westelijke Veenweiden*

>> Omschrijving werkgebied
De Agenda is een samenwerkingsverband van het rijk, de provincies Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, waterschappen en gemeenten in de westelijke veenweidegebieden. Het doel is dat de overheden tot één gemeenschappelijke benadering komen voor de westelijke veenweiden en samen optrekken om de problemen in het waterbeheer, landgebruik, natuur en landschap aan te pakken.

>> Samenwerking met Wageningen UR
De werkgroep van de Agenda werkt samen met diverse onderdelen van Wageningen UR – LEI, Alterra, Plant Research International, Animal Sciences Group – in projecten als "Koe en Cultuur" en de Community of Practice "Waarheen met het Veen". Momenteel zijn we bezig met het opstellen van een innovatieprogramma westelijke veenweiden om nieuwe vormen van landgebruik te ontwikkelen in dit gebied met natuurlijke handicaps.

>> Belang van samenwerking
Onderzoekers, voorlopers in de melkveehouderij en overheden brengen een innovatieproces op gang. Met vernieuwde bedrijfssystemen streven we naar een duurzaam gebruik en beheer van de westelijke veenweiden, die tevens de melkveehouders weer toekomstperspectieven geven. Je kunt denken aan toepassing van onderwaterdrainage of de ontwikkeling van mobiele melkwagens waarmee in de natuur kan worden gemolken .

>> Visie op samenwerking
Wageningen UR ontwikkelt dus kennis die van belang is voor overheden in de westelijke veenweidegebieden. Het is een pré dat Wageningen UR dergelijke kennis onafhankelijk en op relatieve afstand van het beleid en boeren ontwikkelt. Zij kan de maatschappelijke arena van vuurwerk voorzien.
De kennisagenda van Wageningen UR moet onder meer worden gestuurd vanuit de praktijkvragen. Je krijgt pas inzicht in die vragen als je je verdiept in het handelingsperspectief van de praktijk. Daarom is het goed dat melkveehouders, onderzoek en beleid met elkaar samenwerken om elkaar maximaal te kunnen beïnvloeden.

>> Visie op innovatie en ondernemerschap
Innovatie, daar heeft Wageningen UR interessante benaderingen voor ontwikkeld. Wat ons hierin bindt, is dat we met boeren aan de slag willen. Zij zijn het die innovaties moeten laten slagen. Wageningen UR zet regionale praktijknetwerken op en monitoort en evalueert deze. Bij de overheden ligt de vraag om risicodekkend kapitaal beschikbaar te maken. Als je dit koppelt aan de kennis van Wageningen UR en boeren, kun je met de boeren zaken doen en innovaties versnellen. Dat is wat we samen willen bereiken: een andere manier van landgebruik die beter rekening houdt met maatschappelijke doelen als terugdringing van de bodemdaling, het robuuster maken van de watersystemen en een betere waterkwaliteit.

>> Een interessante observatie bij een van de innovatieworkshops
Een goede ondernemer kreeg de vraag om innovatie te baseren op de maatschappelijke doelen. Hij was ronduit kritisch. Na afloop concludeerde hij: je moet uitgaan van je bedrijfsdoelen en kijken hoe je je daarin wilt ontwikkelen. Dan pas je de maatschappelijke doelen vanzelf in. De les is dat innoveren in ondernemen – ook bij maatschappelijke doelen – alleen kan als de ondernemer ondernemer blijft.

Aardbeitelers inspireren veehouders, boomkwekers en gemeente

Dankzij Telen met toekomst (Tmt) is in Zundert een heel vernieuwingsproces op gang gekomen. Aardbeitelers raken op een goede en goedkope manier van hun zieke gewasresten af en tegelijk profiteren ook boomkwekers, veehouders en gemeenten. En mogelijk haken nog meer partijen aan.

Het begon met een technische vraag van aardbeitelers binnen Tmt: hoe komen wij van onze gewasresten af die besmet zijn met de bacterie Xanthomonas? Deze vraag leidde tot een oplossing met sneeuwbaleffect. Steeds meer telers en ook veehouders, loonwerker en gemeenten bleken baat te hebben bij de gevonden oplossing van compostering. Jacques Rovers, vanuit Wageningen UR betrokken als begeleider bij Tmt, zorgde ervoor dat dit proces in gang bleef. Xanthomonas is een quarantaineziekte. Dat betekent dat ze de gewasresten moeten afvoeren naar de afvalverwerking. Onderwerken in de grond, wat ze normaliter doen, is niet toegestaan. Dat leidt tot hoge kosten en bovendien mist de volgende aardbeiteelt de nutriënten uit de gewasresten. Om kosten te besparen geven telers het afval soms illegaal aan een buurman die geen aardbeien teelt of ze “vergeten” de ziekte te melden bij de Plantenziektenkundige Dienst. Rovers dacht al snel aan composteren omdat bollentelers in Noord-Holland ook op die manier van schadelijke bacteriën afkomen. Hij organiseerde een uitstapje voor de aardbeitelers om kennis te maken met het composteren. De aardbeitelers raakten enthousiast en wilden het ook proberen.

>> Composteren op kleine schaal

Van het een kwam het ander. Voor het composteren hadden de telers een loonwerker nodig, omdat een composthoop gekeerd moet worden met een speciale machine. Hun eigen loonwerker Wil Huijbregts zag dat wel zitten. Hij had al eens de mogelijkheden van composteren op

De open dag composteren van vorig jaar trok veel belangstelling

zijn bedrijf bestudeerd, maar haakte toen af door de ingewikkelde regelgeving. Wie op grote schaal wil composteren heeft allerlei vergunningen met strenge voorwaarden nodig.
De telers pakten het daarom anders ofwel kleinschaliger aan: elk bedrijf kreeg een eigen composthoop en de loonwerker verzorgde de bewerkingen. Dan zijn geen zware vergunningen nodig. Wel moest Huijbregts leren hoe hij het composteren het beste kon doen. Geen nood. Rovers kende iemand die dit kon vertellen.

>> Doding is compleet

In de zomer van 2006 begon de composteerproef. Die zomer was er nagenoeg geen Xanthomonas. Ook was het geen goed aardbei-jaar, waardoor de telers geen prioriteit gaven aan composteren. Uiteindelijk deden drie telers mee met vier composthopen. Uit testen bleek compostering goed te werken tegen Xanthomonas: de bacterie was gedood of niet meer werkzaam.
Het succes verspreidde zich snel. Een bijeenkomst in januari 2007 over compostering trok tachtig tot honderd mensen, en niet alleen aardbeitelers. Ook boomtelers en -kwekers, hoveniers en toeleveranciers kwamen op de bijeenkomst af, allemaal partijen die van zieke gewasresten afwillen. De boomkwekers uit Zundert hapten als eerste toe. Zij hebben snoeiafval en resten uit de containerkweek. Ze brengen afval op het land of stoken het op. Hun gemeente gedoogt de situatie, maar op termijn is toch een alternatief nodig. Ook de gemeente Zundert zit in de maag met houtresten, die ze tegen hoge kosten afvoert naar een afvalverwerker. Loonwerker Huijbregts wil het houtafval van de gemeente en de boomkwekers wel opslaan en versnipperen. Het jaar daarop kan hij het bij de aardbeitelers in de compost verwerken. Hiermee zijn niet alleen de gemeente en de boomkwekers geholpen maar ook de aardbeitelers, omdat houtsnippers de compostering verbetert. Rovers: ‘Als je belangen parallel laat lopen en ervoor zorgt dat ieders belang wordt ingevuld, kun je heel veel bereiken.’
De gemeente heeft aangegeven een werkdocument op te willen stellen, waarin ze voorwaarden opstellen waaraan de compostering moet voldoen om bijvoorbeeld uitspoeling te voorkomen. Dit document kan dan dienen als voorbeeld voor andere (Brabantse) gemeenten.

>> Tmt als voortrekker

Zonder Tmt was het composteringsproject nooit gelukt, is de stellige overtuiging van zowel de loonwerker als de telers. Huijbregts: ‘Je hebt een voortrekker nodig die iedereen bij elkaar brengt en die kan laten zien wat de voordelen zijn. Iemand die het goed kan brengen, met instanties praat en ook in de media zijn verhaal kan doen.’ Johan Vermeeren, aardbeiteler, ziet het precies zo: ‘Niet iedereen ziet gelijk het nut van composteren en het kost extra geld. Toch wil je weten of composteren alle ziektes doodt en hoe je de compostering precies moet doen. Jacques Rovers kan overtuigen en zeggen dat compostering niet zoveel kost. Tuinders gaan dan het nut er wel van inzien.’
Ook Rovers denkt dat het proces dankzij Tmt is gaan rollen. ‘Onze bijdrage is al die partijen bij elkaar te brengen, om de voortgang erin te houden en de mogelijkheden te laten zien. Dat is gelukt, als je ziet hoeveel partijen er nu bij betrokken zijn.’
De belangstelling blijft groeien. Tijdens een bijeenkomst in de herfst van 2007 toonden ook aardbeivermeerderaars en preitelers interesse. Zeker die laatste groep is bijzonder. Zij waren al eens eerder benaderd om gewasresten te composteren om daarmee nutriënten te behouden, maar het tijdstip viel ongelukkig. Na jaren procederen hadden ze weer toestemming om preiafval terug te brengen naar het perceel van herkomst. Nu ze zien dat compostering bacteriën doodt, zoals de bij prei veel voorkomende quarantaineziekte Pseudomonas, willen ze mogelijk wel meedoen. Via twee ZLTO-projecten haken wellicht ook veehouders aan. Zij zetten hun mest buiten de regio af, maar kunnen ook mest leveren voor de compost. Om welke hoeveelheden het gaat is nog niet duidelijk, maar het begin is er. De boomkwekers willen namelijk graag met de compost ook meer nutriënten aanvoeren.
Voor de loonwerker komt het goed uit als meer telers mee gaan doen. De composteermachine die hij heeft aangeschaft, is pas rendabel bij tien tot twaalf deelnemers. Die had hij in 2007 nog niet, maar hij denkt dat ze er wel komen: ‘Er zullen wel meer telers mee gaan doen. Iedereen heeft er toch voordeel van?’

Loonwerker Wil Huijbregts stelt de temperatuur van de ril vast

*Meer informatie: Jacques Rovers, **t** 0186579930, **e** jacques.rovers@wur.nl*

innovatie kort

Herontwerp voor duurzame veehouderij

Onderzoekers van Wageningen UR werken aan het compleet herontwerpen van veehouderijsystemen. Het gaat uitdrukkelijk niet om kleine aanpassingen aan bestaande houderijsystemen maar om geheel nieuwe systemen die een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de verduurzaming van de veehouderij.
Zij geven met dit onderzoek al invulling aan de toekomstvisie van minister Verburg van LNV van januari 2008, waarin zij vraagt om een duurzame veehouderij in 2023. Volgens de minister is hiervoor een duurzaamheidsprong nodig.

De onderzoekers werken volgens de aanpak van Reflexief Interactief Ontwerpen (RIO) die gebaseerd is op de succesvolle werkwijze waarmee de concepten Houden van Hennen en Comfort Class zijn ontworpen. De kern van RIO is dat mogelijke nadelige zij-effecten, steeds weer aanleiding zijn tot een bijgesteld herontwerp dat dit zij effect niet heeft. Alle eisen die verschillende actoren aan het houderijsysteem stellen worden meegenomen.
De werkwijze wordt in eerste instantie voor varkens en rundvee ingezet, in 2009 ook voor pluimveevlees.
Info: Sierk Spoelstra,
e *sierk.spoelstra@wur.nl*

Stadslandbouw meer bekendheid geven

Stadslandbouw moet een grotere bekendheid krijgen. Alleen dan zullen mensen het toegepast willen zien in hun eigen woonomgeving en kan het een plek krijgen in uitbreidingsplannen van bijvoorbeeld Almere. De stadsboerderij moet zich profileren als het groen van de woonwijk en als bron van rust en ruimte.
Studenten van Wageningen Universiteit interviewden inwoners uit Almere over hun wensen voor een stadsboerderij. Stadslandbouw en stadsboerderij blijken onbekende begrippen. Pas na toelichting door de interviewer raakten de geïnterviewden langzamerhand enthousiast voor het idee en gaven velen aan stadslandbouw in de omgeving te willen zien.
De mensen waarderen vooral het groen, de rust en de ruimte van stadslandbouw. Ze vinden het belangrijk dat de boerderij aan educatie doet en producten verkoopt. Meer dan de helft van de inwoners uit Almere wil wel een stadsboerderij in de eigen woonomgeving. Nog eens ruim eenderde wil “misschien” zo’n boerderij. Een deel is bereid actief bij te dragen aan de stadsboerderij, bijvoorbeeld door commissiewerk te doen. Ook zijn er die extra geld over hebben voor zo’n boerderij in de woonomgeving. Een deel hiervan wil een maandelijkse contributie, een ander deel is akkoord met een hogere prijs van het huis.
Info: Jan-Eelco Jansma,
e *janeelco.jansma@wur.nl*

Wetenschappelijke conferentie transities

Voor het begrijpen en ondersteunen van transities in de landbouw is een grote variatie aan kennis en kunde van wijd uiteenlopende vakgebieden nodig. Integratie van kennis is niet alleen van belang binnen projecten maar ook tussen projecten en programma’s. Voor het eerst kunnen onderzoekers kennis met elkaar delen op de conferentie “Transitions towards sustainable agriculture, food chains and peri-urban areas” van 26 tot 29 oktober in Wageningen.
De conferentie gaat in op de huidige situatie in de landbouw en de uitdagingen van een landbouw die steeds verder opschaalt vlakbij grote stedelijke agglomeraties. Tegelijk willen de organisatoren met de conferentie een forum oprichten dat ook na de conferentie doorloopt. Hier kunnen wetenschappers die zich bezig houden met transitievraagstukken permanent met elkaar in discussie over hun onderzoek. Ook maakt een forum het gemakkelijker om Europees onderzoek te starten.
Info: Krijn Poppe, ***e*** *krijn.poppe@wur.nl*

SynErgieKompas voor geconditioneerd telen

Het netwerk SynErgie biedt via haar website www.synergieplaza.nl een rekenmodel aan, dat de tuinder helpt bij beslissingen over investeringen in geconditioneerd telen. Daarmee is SynErgie weer een stap verder in zijn opdracht:

innovatie kort

belemmeringen wegnemen die introductie van energiezuinige en energieleverende kasconcepten vertragen.
Wageningen UR heeft het rekenmodel, SynErgie-Kompas, ontwikkeld na discussies van ondernemers in het SynErgieplatform. Zij wilden meer inzicht in de bedrijfseconomische haalbaarheid van geconditioneerd telen. Het project is gefinancierd door het Productschap Tuinbouw.
Info: Nora de Rijk, ***e*** *nora.derijk@wur.nl*

Nieuwe Taskforce zet kennis in

De Taskforce Multifunctionele Landbouw, eind vorig jaar ingesteld door LNV, heeft als doel de multifunctionele landbouw te professionaliseren en op te schalen. Het streven is om in vier jaar de omzet in deze sector te verdubbelen tot 1,2 miljard euro. Een flinke opgave, waar de Taskforce zich op verschillende manieren voor gaat inzetten.
Onder meer met “ontwikkelpilots”. Daarin werken groepen ondernemers en marktpartijen aan (regionale) initiatieven die inspelen op vragen vanuit de markt en die het multifunctionele ondernemerschap versterken. ‘Dit voorjaar actief werven voor de ontwikkelpilots’, zegt kenniscoördinator Arjan Monteny.
In die pilots en bij het oplossen van beleid- en sectorvragen krijgt kennis een ondersteunende rol. Monteny: ‘We beschikken over een gelimiteerde hoeveelheid geld en zullen zoveel mogelijk bestaande kennis en kennisinstrumenten inzetten. Is er kennisontwikkeling nodig, dan sluiten we zoveel mogelijk aan bij lopend onderzoek, bijvoorbeeld beleidsondersteunend onderzoek dat uitgevoerd wordt door Wageningen UR. We zijn inmiddels in gesprek om te kijken in hoeverre we kunnen aansluiten bij het systeeminnovatieprogramma Multifunctionele Bedrijfssystemen.’
De vraagarticulatie vanuit de multifunctionele landbouw en kennisdeling, -doorstroming en -ontwikkeling zal via een virtueel kennisnetwerk gebeuren. Iedereen met ambitie die mee wil denken of ideeën heeft kan aan het netwerk deelnemen. ‘Het moet een open netwerk worden zonder strakke hiërarchie en formele regels. We willen organisaties, netwerken en ondernemers losjes koppelen’, aldus Monteny, die in de Taskforce een aanjagende rol heeft. Een deel van de uitvoerende taken komen te liggen bij nog aan te stellen regionale kennismakelaars, die tevens als ondernemersloket gaan fungeren.
Info: Arjan Monteny,
e *a.monteny@multifunctionelelandbouw.nl*

Onderzoek over ondernemerschap naar onderwijs

Onderzoeksresultaten over ondernemerschap vinden maar mondjesmaat hun weg naar het groen onderwijs. Een nieuw project van Wageningen UR en de Groene Kennis Coöperatie gaat daar, in opdracht van LNV, verandering in brengen.
Naar ondernemerschap en hoe dat te bevorderen is wordt veel onderzoek gedaan. Docenten in het MBO, HBO en cursorisch onderwijs willen deze kennis graag aan hun leerlingen doorgeven. Probleem is dat ze vaak de resultaten niet kennen of dat de resultaten niet geschikt zijn om in te zetten in het onderwijs. De vraag is wat de meest effectieve manier is om de verbinding tussen onderzoek en onderwijs te leggen.
Het project start met een nulmeting om te zien wat onderzoek en onderwijs nu met het thema ondernemerschap doen. De volgende stap is dat docenten, onderzoekers en andere betrokkenen die enthousiast zijn over het onderwerp bij elkaar komen en een Community of Practice vormen. Met elkaar zoeken ze naar mogelijkheden voor een structurele uitwisseling tussen onderwijs en onderzoek en andersom.
Info: Harry Kortstee,
e *harry.kortstee@wur.nl*

Meer rendement bij samenwerking

Als een akkerbouwer gaat samenwerken met een veehouder kunnen zij allebei meer rendement halen. Dat is de boodschap die het netwerk CowZ van Netwerken in de Veehouderij aan collega-akkerbouwers geeft. Melkveehouders die willen uitbreiden, zoeken grond voor de extra mest die de uitbreiding oplevert. Ze hebben echter geen behoefte aan meer ruwvoer of ze besteden het verbouwen van voedergewassen liever uit. Akkerbouwers zijn juist op zoek naar grond om nieuwe/schone gewassen te telen of om meer vruchtwisseling te krijgen. De mest van het melkveebedrijf is daarbij zeer welkom. Voor een veehouder en akkerbouwer kan het zinvol zijn om samen te werken. Bovendien kan dit voorkomen akkerbouwers en melkveehouders elkaar concurrenten worden op de grondmarkt. Door samenwerking vullen ze elkaar juist aan als ze beiden willen groeien of ontwikkelen. Genoeg redenen dus om na te gaan wat samenwerken kan opleveren, redeneert het netwerk CowZ, die collega’s daar graag van wil overtuigen.
Info: Bert Philipsen, ***e*** *bert.philipsen@wur.nl*

innovatie kort

Veranderingen sturen met onderzoek

Kun je maatschappelijke, politieke en bestuurlijke veranderingen sturen met sociaal wetenschappelijk onderzoek? Twee essays gaan in op deze vraag.
Kennisvragers zoals bestuurders, politici en ambtenaren financieren sociaal wetenschappelijk onderzoek, omdat ze denken dat de resultaten kunnen bijdragen aan het bereiken van uiteenlopende politieke en maatschappelijke doelen. Dat betogen Martijn Duineveld en Guido Kuijer in het essay getiteld 'Tevens zal dit onderzoek een belangrijke bijdrage leveren aan…'. Soms levert het onderzoek inderdaad een bijdrage aan veranderingen. Maar het is nooit te voorspellen of de resultaten worden gebruikt en zo ja, welk effect het zal sorteren, aldus het essay. Daarom is het nuttig ook onderzoek te doen naar de rol van dit soort onderzoek. Al is het alleen maar dat de onderzoeker inziet dat zijn onderzoekstudies bijvoorbeeld worden gebruikt om de voorkeuren van een klein maar machtig groepje ambtenaren op een ministerie te legitimeren. Goede analyses van maatschappelijke, politieke en bestuurlijke processen zijn noodzakelijk om realistische aanbevelingen te kunnen doen voor het sturen van veranderingen, betoogt het andere essay "The difference between knowing the path and walking the path" van onder andere Duineveld.
Info: Martijn Duineveld,
***e** martijn.duineveld@wur.nl*
De essays zijn te downloaden van www.martijnduineveld.nl

Bundeling onderzoek biologische aardappel

De biologische aardappelwereld wil alles op alles zetten om de teelt van biologische aardappelen in Nederland te behouden. Dat kwam naar voren tijdens een bijeenkomst van zo'n negentig telers, handelaren en veredelaars van biologische aardappelen. De bijeenkomst werd georganiseerd door Bioconnect, de virtuele R&D-afdeling voor de biologische sector. Het areaal neemt de laatste jaren af, omdat de problemen met de teelt te groot zijn. Dit komt onder andere door de aardappelziekte phytophtora en het gering aantal geschikte rassen met voldoende resistentie hiertegen. Verder is de kwaliteit in het schap wisselvallig en treden nogal eens gebreken op in de schilgaafheid. Daardoor is het moeilijk voor de biologische aardappeltelers een constante aanvoer naar de markt te garanderen. Er bestaat al wel een parapluplan Phytophthora voor de hele aardappelsector, maar lang niet alle resultaten zijn bruikbaar voor biologische telers, zoals onderzoek naar het optimaliseren van chemische middelen.
Bioconnect wil alle beschikbare kennis bundelen, zowel van biologisch als van gangbaar onderzoek. Daarnaast stemmen ze alle lopende projecten beter op elkaar af. Vervolgens kijken de initiatiefnemers wat voor samenwerking binnen lopend onderzoek nodig is en wat aanvullend nodig is voor de biologische aardappelketen om een stap verder te komen. Extra financiering wordt nog gezocht.
Info: Marian Blom, Biologica,
***e** blom@biologica.nl*

Werken met netwerken

Hoe vorm je netwerken en hoe begeleid je ze? Dat staat centraal bij de cursus"Werken met Netwerken" die dit voorjaar van start gaat. Deze cursus bouwt voort op de opgedane kennis en ervaring met het begeleiden van netwerken in het Netwerken in de veehouderijprogramma dat eind vorig jaar afliep. Op deze wijze worden de ervaringen doorgegeven aan nieuwe begeleiders. Netwerken staan volop in de belangstelling als middel om veranderingsprocessen te stimuleren, zowel in plattelandsontwikkeling als bij samenwerking tussen onderzoek en bedrijfsleven en bij projecten.
De driedaagse cursus is bestemd voor vrije actoren: mensen met een actieve rol in netwerken, als initiatiefnemer of als professioneel begeleider. Maar de cursus is ook nuttig voor degenen die meer willen weten over hun rol als begeleider in een netwerk en die zich daarin willen professionaliseren. Dat kunnen mensen zijn uit het onderwijs, bedrijfsleven, onderzoek en beleid.
Eigen ervaringen vormen het uitgangspunt in de cursus. Vervolgens maken deelnemers kennis met instrumenten als de netwerkanalyse (hoe is het netwerk samengesteld, welke posities nemen de deelnemers van dat netwerk in, is dit een netwerk om op te bouwen?), de innovatiespiraal (hoe ver is een idee ontwikkeld, wat wordt de volgende stap?) en de veranderdriehoek (waar komt de energie voor verandering vandaan?).
*Info: Wim Zaalmink, **e** wim.zaalmink@wur.nl*